

GENTI NEL DELTA DA SPINA A COMACCHIO. UOMINI, TERRITORIO E CULTO DALLANTICHITÀ ALL'ALTO MEDIOEVO, Ferrara 2007, 689 ss., tablice na wkładkach i ryciny w tekście; L'ISOLA DEL VESCOVO. GLI SCAVI ARCHEOLOGICI INTORNO ALLA CATTEDRALE DI COMACCHIO. THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS NEARBY THE COMACCHIO CATHEDRAL, Sauro Gelichi red., Firenze 2009, 87 ss., tablice i ryciny w tekście.

Wielusetstronicowy tom, pod redakcją Fede Berti, Marii Bollini, Jacopo Ortallego i Sauro Gelichiego, opublikowany jako plon studiów naukowych towarzyszących wystawie *Ludy Delti (Padu) od Spiny do Comacchio*, a szczególnie pierwszej jej części – *Ludy, terytorium i kult od starożytności po wczesne średniowiecze*, wydano ze środków Wydziału Kultury gminy Comacchio oraz Konserwatora Zabytków Archeologicznych Regionu Emilia-Romagna. Zbiera on wyniki owych studiów i badań, które stały się kanwą tej ekspozycji. Odbędzie się ona w dniach od 16 grudnia 2006 r. do 14 października 2007 r. Jej otwarcie wiązało się z 1700. rocznicą męczeństwa świętego Jana Kasjana¹, patrona Comacchio i starożytnej diecezji.

Comacchio to dziś nieco sennie dwudziestotysięczne miasto włoskie, oddalone o około 50 km od Ferrary – stolicy prowincji. Jednak we wczesnym średniowieczu stanowiło niezwykle prężny ośrodek handlu lokalnego i dalekosiężnego, pierwowzór Wenecji, której w rezultacie niekorzystnych przemian klimatyczno-topograficznych oraz politycznych musiało ulec (spłądrowane w 854 r. oraz zniszczone w 946 r. przez Wenecjan) i tym samym popaść w zapomnienie.

Wielkie dzieło zbiorowe stanowi podsumowanie stanu badań historyczno-archeologicznych i paleogeograficznych nad kluczowym obszarem północnych Włoch i północnego Adriatyku – dolnego biegu Padu, najdłuższej i największej rzeki Włoch².

Badania archeologiczne tego terenu mają ogromne znaczenie zwłaszcza dla studiów nad przebiegiem szlaków komunikacyjnych oraz funkcjonowaniem handlu. Prace na obszarach lagunarnych mają własną specyfikę. Wykorzystanie owych terenów przez człowieka w dużej mierze zależało od swoistej, zachodzącej w tym środowisku proporcji pomiędzy lagunami, rzekami a terenami przydatnymi do osadnictwa i wynikającej z niej możliwości poprowadzenia szlaków komunikacyjnych oraz powstania odpowiedniej infrastruktury (porty, nabrzeża, magazyny, sztuczne kanały i zapewnienie żeglowności). Na przestrzeni tysiącleci znaczenie tych ziem zależało od rangi, jaką ich mieszkańcy nadawali różnego rodzaju zbiornikom wodnym lub wodom płynącym.

Wspomniana okoliczność oraz zależność: człowiek a środowisko, człowiek a woda, jest szczególnie widoczna w wynikach prac archeologicznych w rejonie północnego Adriatyku. Daje się tu zaobserwować zbieżność miejsca i podstawy gospodarki w pojawieniu się dwóch wyjątkowych fenomenów kulturowych z dalekiej przeszłości – ośrodka z okresu etruskiego w Spinie oraz wczesnośredniowiecznego emporium w Comacchio.

Oba te ośrodki, usytuowane blisko siebie, funkcjonujące jednak w różnych, odległych epokach, wykorzystywały szczególne ułatwienia komunikacyjne, wynikające z przebiegów płynących tu rzek, głównie licznych ramion Padu, a dalej na północ także Adygi, dla połączeń z wnętrzem łądu.

Autorzy omawianego tomu wzięli pod uwagę również okresy pewnej przerwy w intensywnym rozwoju, kiedy tereny te stały się głównie miejscem czerpania surowców naturalnych, przede wszystkim soli, drewna z nadmorskich lasów, połowu ryb lub myślistwa. Był to również teren wypoczynku klas wyższych.

Nie należy zapominać o tym, że ośrodki powstałe tutaj przegrywały w rywalizacji z innymi potęgami, jak Verucchio z wczesnej epoki żelaza, Akwileja i Rawenna z okresu rzymskiego, Classe, a potem Wenecja z wczesnego średniowiecza. Panoramę tych przemian nakreślił w skrócie

¹ Zapewne 13 sierpnia 303 r., podczas prześladowań chrześcijan za panowania cesarza Dioklecjana.

² Delta Padu stanowi unikatowy pod względem topograficznym i przyrodniczym obszar, któremu poświęcono olbrzymią liczbę prac, por. np. L. B o t t a r o, *Le terre del sale. Delta del Po: litorali, valli, lagune e saline*, Mogliano 2004.

we *Wstępie* Luigi Malnati (Konserwator Zabytków Archeologicznych Regionu Emilia-Romagna oraz Lombardia).

Wydawnictwo nie jest katalogiem wystawy, ale prezentacją nowych studiów, starannie dobranych przez Komitet Naukowy, dotyczących walki o przetrwanie ludzi w starożytnej delcie Padu oraz przedstawiających ich życie od prehistorii po początki wczesnego średniowiecza, dla których to czasów terytorium Comacchio jest prawie pozbawione historycznych źródeł pisanych.

Opracowania, podobnie jak wystawę, podzielono na trzy sekcje: 1. Ludzie i środowisko wzdłuż Padu w prehistorii, Veneto – Felsina i Spina; 2. Delta Padu w okresie rzymskim; 3. Comacchio i jego otoczenie pomiędzy późną starożytnością a wczesnym średniowieczem.

Pierwsza część (a jednocześnie jedna z sekcji wystawy) – *Uomini e paesaggio lungo il Po nella preistoria tra Veneto, Felsina e Spina (Ludzie i krajobraz wzdłuż Padu w prehistorii pomiędzy terytorium Weneto, Felsiną, a Spiną)*, przygotowana pod redakcją Fede Berti (ówczesna dyrektorka Museo Archeologico Nazionale w Ferrarze), stanowi wprowadzenie w zagadnienia przemian środowiska naturalnego i kulturowego od czasów etruskich po wczesne średniowiecze. Tak też jest zatytułowany jeden z artykułów (*Il paesaggio naturale e antropico delle Valli tra Spina e Comacchio e le sue trasformazioni dall'età etrusca all'Alto Medioevo – Krajobraz naturalny i antropogeniczny dolin pomiędzy Spiną a Comacchio i jego przemiany od okresu etruskiego po wczesne średniowiecze*), który przygotowali Claudio Balista, Livio Bonfatti oraz Mauro Calzolari. Podobne zagadnienia omawia Raffaele Peretto (z Museo dei Grandi Fiumi w Rovigo) w pracy *Modelli insediativi protostorici in ambito perifluviale nell'area veneta del Delta del Po (Modele osadnictwa protohistorycznego w środowisku nadrzecznym na obszarze weneckim delty Padu)*. Nie do przecenienia wydają się wyniki studiów nad zmianami przebiegu Padu i usytuowania ujścia tej rzeki w powiązaniu z topografią terenu i znaleziskami archeologicznymi. Obrazują to w sposób bardzo przejrzysty i poglądowy rycina 1 oraz tabele 1–4. Przedstawiają one ogromne zmiany, jakie zachodziły w krajobrazie naturalnym, a także jak wiele dawniej istniejących śladów osadnictwa zostało albo zmiecionych z powierzchni ziemi przez rzeki lub powodzie, albo też przypuszczalnie przykrytych przez osady naniesione przez wodę. Bardzo interesująco przedstawia się rekonstrukcja dawnej linii brzegowej, dzięki której wiadomo, że niektóre obecne aglomeracje utworzone zostały na obszarach zajętych dawniej przez morze.

Głównie dla zilustrowania dynamiki osadnictwa etruskiego na terenie dzisiejszego miasta Bolonii (starożytna Velzna lub Felzna – po łacinie *Felsina*, założona przez Etrusków w 534 r. przed Chrystusem), a także dla objaśnienia wielu złożonych zagadnień związanych z ceramiką odkrywaną podczas badań wykopaliskowych, Daniela Baldoni, Gabriella Morico i Laura Pint przygotowały artykuł *Materiali per una stratigrafia abitativa di Felsina: lo scavo bolognese di via Santa Caterina (Materiały do stratigrafii osadniczej Felsiny: wykopaliska bolońskie przy ulicy Santa Caterina)*. Dotyczy on analizy znalezisk datowanych na okres od VIII po V w. p.n.e. i obejmuje również naczynia attyckie oraz czarno- i czerwonofigurowe itp.

Opracowanie autorstwa Fede Berti (*Su un gruppo di tombe di Spina da Valle Trebba – O grupie grobów ze Spiny w Dolinie Trebby*) dotyczy zagadnień zmian w obrządku pogrzebowym na podstawie danych z grobów odkrytych na jednym z cmentarzysk, na którym mieszkańcy etruskiej Spiny chowali zmarłych. Autorka podkreśla, że nie jest prawdą, jakoby nieznane były miejsca pochówków mieszkańców Spiny, ponieważ istnieją informacje na temat 4063 grobów. Niestety, jedynie niewiele z nich zostało opublikowanych. Również i w tym przypadku zaprezentowano serię naczyń greckich oraz italskich.

W pierwszej sekcji zabrakło, jak się wydaje, krótkiego artykułu – przypomnienia, że ośrodek w Spinie poprzedzał inny, leżący nieopodal, znany starożytny ośrodek rzemiosła i handlu w Adrii. Oba te centra zajmowały się handlem bursztynem bałtyckim i stanowiły ważne punkty na szlakach bursztynowych³. Dla obu też głównym dobrodziejstwem była delta Padu. Opracowanie,

³ Por. mit o Faetonie, Heliadach i bursztynie, znany głównie dzięki *Metamorfozom* Owidiusza.

jak i wystawa, nie mogły oczywiście objąć wszystkich zagadnień, ale skoro znalazła się w nim Bolonia i Rawenna, ważne byłoby chociaż skrótowe potraktowanie Adrii, a także Fratta Polesine.

Sekcję *Il delta padano in età Romana (Delta Padu w okresie rzymskim)*, pod redakcją Marii Bollini (profesor historii starożytnej Uniwersytetu w Ferrarze) i Jacopo Ortallego (profesora archeologii klasycznej w Ferrarze), otwiera artykuł Mauro Calzolari *Il delta padano in età romana: idrografia, viabilità, insediamento (Delta Padu w okresie rzymskim: hydrografia, sieć drożna, osadnictwo)*, na tematy podstawowe, z punktu widzenia rozprzestrzenienia, nie tylko zresztą w czasach rzymskich, osadnictwa omawianych terenów.

Osadnictwo okresu rzymskiego na omawianym obszarze skupiało się przy szlakach handlowych, niemal wyłącznie wodnych, rzecznych lub lagunarnych – wzdłuż rozgałęzień Padus Vetus (dawnego Padu), bądź sztucznych – kanałów przekopywanych dla zapewnienia możliwości nawigacyjnych. Właściwie brak było miast. Musiały istnieć jednak trasy rzeczne i połączenia lądowe. Wymagały one punktów przeładunkowych, mostów, systemu promów, przystani, floty statków, a zatem i stoczni. Potwierdzają to źródła pisane – Kasjodor wymienia mieszkańców delty Padu jako wprawnych budowniczych statków, u których cesarz Teodoryk w 526 r. zamówił statek⁴.

Punkty kluczowe w romanizacji delty Padu przedstawiła Maria Bollini (*Cenni sulla storia del Delta in età Romana – Uwagi na temat Delty w okresie rzymskim*), zaś kwestie społeczne dotyczące ludności zamieszkującej owe obszary w okresie rzymskim omówił Livio Zerbini (wykładowca na Uniwersytecie w Ferrarze) w artykule *Demografia, popolamento e società del delta padano in età Romana (Demografia, zaludnienie i społeczeństwo delty Padu w okresie rzymskim)*.

Daniela Pupillo (profesor Uniwersytetu w Ferrarze) skupiła uwagę na zagadnieniach ekonomicznych społeczności delty Padu (*Economia, produzione e commercio nel Delta di età Romana – Economia, produzione e commercio nel Delta di età Romana – Ekonomia, produkcja i handel w Delcie w okresie rzymskim*), a w dalszej części również na inskrypcjach nagrobnych (*Introduzione sui carmina sepolcrali – Wstęp do pieśni pogrzebowych*). Szczególne wrażenie robią całe zestawy biżuterii odkrywanej na cmentarzyskach, np. w miejscowości Voghenza (tabl. 10–11). Są to miniaturowe rzeźby, przedstawiające głównie zwierzęta i postacie mityczne.

Rzymianie na terenie delty Padu z punktu widzenia archeologii stali się tematem opracowania Jacopo Ortallego (*I Romani nel Delta: una prospettiva archeologica – Rzymianie w Delcie: perspektywa archeologiczna*).

Carla Corti (Uniwersytet w Bolonii) przygotowała dwa opracowania: *La villa di Salto del Lupo. Un insediamento nell'area del Delta padano tra età romana e Alto Medioevo (Villa z Salto del Lupo. Osada z terenu delty Padu z czasu pomiędzy okresem rzymskim a wczesnym średniowieczem)* oraz *Le ceramiche e i vetri della villa di Salto del Lupo. Produzioni e circolazione (Ceramika i szkło z willi w Salto del Lupo. Wytwórczość i dystrybucja)*. Obydwa dotyczą znalezisk ze stanowiska Salto del Lupo.

Kulty religijne na terenie delty Padu (*I culti del Delta padano*) przedstawił Livio Zerbini (historyk i archeolog, wykładowca na Uniwersytecie w Ferrarze).

Najważniejsze zdarzenia dotyczące późnoantycznej oraz wczesnochrześcijańskiej historii delty Padu, a przede wszystkim analiza zjawiska akulturacji, znalazły się w *Cenni sul Delta tardoantico e cristino (Uwagi na temat Delty w późnym okresie antycznym i wczesnochrześcijańskim)* Alberta Andreoligo (profesora archeologii średniowiecza na Uniwersytecie w Ferrarze).

Wielką zasługą jednego z inicjatorów wystawy – Saura Gelichiego (profesora Uniwersytetu Weneckiego) – jest publikowanie i popularyzowanie rezultatów wielu wykopalisk prowadzonych

⁴ W Comacchio znajduje się Muzeum Statku Rzymskiego. Statek towarowy (wraz z całym ładunkiem) z czasów Imperium został w tym miejscu wydobyty w latach osiemdziesiątych XX w., stanowiąc bezcenne źródło dla studiów nad starożytną nawigacją, handlem i życiem codziennym (por. tabl. 12 – pozostałości statku, oraz tabl. 13 i 14 – ładunek).

przez podległą mu instytucję⁵. Badacz ten, uczeń Ricarda Francovicha, rozwinął studia nad wczesnośredniowieczną Wenecją na Uniwersytecie Cá Foscari, nastawionym przede wszystkim na prace badawcze z zakresu archeologii klasycznej, kierowane przez Gustawa Traversarię⁶.

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. badała Wenecję wiele ekip archeologicznych, które miały znaczny udział w poznaniu dziejów formowania się tego miasta. Jednak bezsprzecznie zespół Saura Gelichiego, w związku z bezbłędnym opanowaniem metodyki badań i techniki prac terenowych oraz wyspecjalizowaniem się poszczególnych jego członków w studiach nad konkretnymi kategoriami znalezisk, stanowi rzecz godną najwyższego uznania. Nie bez znaczenia jest również i to, że kierujący pracami sam dysponuje warsztatem wytrawnego naukowca, zwłaszcza w dziedzinie badań nad ceramiką.

Wspomniany stosunkowo młody zespół z wielką konsekwencją publikuje wszystkie swoje osiągnięcia⁷. Jest ich bardzo wiele. Mimo iż czasem prace te nie mają charakteru ostatecznej publikacji, przynoszą zamierzone efekty: nie pozostawia się materiałów do opracowania po latach.

Również w dziedzinie popularyzacji zespół ten ma duże osiągnięcia. Zorganizował kilka znaczących wystaw, głównie obrazujących rezultaty wykopalisk i studiów nad zagadnieniami Wenecji wczesnego i pełnego średniowiecza.

Sekcja *Comacchio e il suo territorio tra la tarda antichità e l'Alto Medioevo (Comacchio i jego terytorium między późną starożytnością a wczesnym średniowieczem)* to domena Saura Gelichiego, którego artykuł *Tra Comacchio e Venezia. Economia, società e insediamenti nell'arco nord adriatico durante l'Alto Medioevo (Między Comacchio a Wenecją. Ekonomia, społeczeństwo i osadnictwo na łuku północnoadriatyckim we wczesnym średniowieczu)* otwiera tę część publikacji.

Duży wkład wnieśli także uczniowie S. Gelichiego – Diego Calaon, Elena Grandi, Claudio Negrelli⁸. Sauro Gelichi i Diego Calaon przygotowali artykuł *Comacchio: la storia di un emporio sul delta del Po (Comacchio: historia emporium w delcie Padu)*. Elena Grandi opracowała zagad-

⁵ Por. *L'Italia alto-medievale tra archeologia e storia, Studi in ricordo di Ottone D'Assia*, S. Gelichi red., Padova 2005. W tym zbiorze, podobnie jak w *Constructing post-medieval archeology in Italy. A new agenda, Proceedings of the International Conference (Venice, November 24–25 2006)*, S. Gelichi, M. Librenti red., Venezia 2007, oraz recenzowanym w „Archeologii Polski” tomie 9 „Daidalos” (T. Baranowski, *Metodologia, insediamenti urbani e produzioni. Il contributo di Gabriella Maetzel e le attuali prospettive delle ricerche. Convegno Internazionale di studi sull'archeologia medievale in memoria di Gabriella Maetzel, Viterbo 25–27 Novembre 2004*, [w:] *Daidalos. Studi e Ricerche del Dipartimento di Scienze del Mondo Antico* 9, Viterbo 2008, 641 ss., „Archeologia Polski” t. 55:2010, z. 1–2, s. 157–168), zamieszczono szereg artykułów badaczy wczesnego i pełnego średniowiecza. Ponadto między innymi: *Nonantola 1. Ricerche archeologiche su una grande abbazia dell'altomedioevo italiano*, S. Gelichi, M. Librenti red., Firenze 2005; *Nonantola 2. Il cimitero Bassomedievale della chiesa di San Lorenzo del Borgo di Nonantola*, F. Bertoldi, M. Librenti red., Firenze 2007; *Stari Bar, the archaeological project 2004*, S. Gelichi, M. Guštin red., Firenze 2005; *The archaeology of an abandoned town. The 2005 project in Stari Bar*, S. Gelichi red., Firenze 2006; *A town through the ages. The 2006–2007 archaeological project in Stari Bar*, S. Gelichi red., Firenze 2008; *The heritage of the Serenissima*, M. Guštin, S. Gelichi, K. Spindler red., Koper 2006; *Le missioni archeologiche dell'Università Ca' Foscari di Venezia*, S. Gelichi red., Venezia 2008; *Rimini capitale. Strutture insediative, sociali e economiche tra VI e VIII secolo*, C. Negrelli red., Firenze 2008; *Sacuidic presso Forni Superiore*, S. Gelichi, F. Piuze, A. Cianciosi red., Firenze 2008; *Ritmi di transizione. Il colle Garampo tra civitas e castrum: il progetto archeologico e primi risultati*, S. Gelichi, M. Miari, C. Negrelli red., Firenze 2009; *A misura d'uomo. Archeologia del territorio cesenate e valutazione dei depositi*, S. Gelichi, C. Negrelli red., Firenze 2009.

⁶ Jednego z głównych organizatorów polsko-włoskich prac wykopaliskowych. Polski wkład w badania nad powstaniem Wenecji to między innymi polsko-włoskie wykopaliska na stanowiskach Laguny Weneckiej. Współpraca Instytutu Archeologii i Etnologii PAN obecnie polega na przygotowywaniu monografii wykopalisk prowadzonych wspólnie w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku na wyspie Murano w Wenecji.

⁷ Zob. np. ... *Castrum igne combussit...: Comacchio tra Tarda Antichità ed Alto Medioevo*, S. Gelichi red., „Archeologia Medievale”, t. 33: 2006, s. 19–48.

⁸ Na temat aktywności archeologicznej tej grupy archeologów będzie jeszcze mowa przy okazji omawiania drugiej publikacji związanej z badaniami w Comacchio.

nienie chrystianizacji obszaru Comacchio (*La cristianizzazione del territorio*). Problematyce związanej z historią handlu poświęcony jest artykuł Claudia Negrellego *Produzione, circolazione e consume tra VI e IX secolo: dal territorio del Padovetere a Comacchio (Produkcja, obieg i konsumpcja pomiędzy VI a IX wiekiem: od terenu Padovetere do Comacchio)*. Autor skoncentrował się na danych pochodzących z VI–IX w. z terenu pomiędzy jednym z ramion Padu (Padovetere) a Comacchio. Profesor Uniwersytetu w Bolonii – Paola Porta – omówiła znaleziska pozostałości rzeźb kamiennych z okresu od późnej starożytności po wczesne średniowiecze (*Comacchio dalla Tarda Antichità all'Alto Medioevo: spunti per uno studio sui resti scultorei*).

W publikacji wyodrębniono jeszcze jeden dział – *Scavi e interventi archeologici a Comacchio con fasi di età altomedievale (Wykopaliska i sondáže archeologiczne w Comacchio, których wyniki potwierdziły występowanie osadnictwa wczesnośredniowiecznego)*. Ogólny pogląd na rozpoznanie terenu Comacchio (9 stanowisk) oraz jego otoczenia (4 stanowiska) dają dwie mapy (s. 485 i 486)⁹. Podano skrócony opis wszystkich stanowisk, a niektórym poświęcono więcej miejsca w dalszej części tomu.

Krótkie szkice dotyczą osiedla San Francesco, gdzie zapewne mieścił się port wczesnośredniowiecznego Comacchio (Diego Calao, Carla Corti i Giovanna Bucci), osadnictwa w Padovetere i charakterystyki materiałów tam uzyskanych, w tym monet (Carla Corti, Giovanna Bucci), jednego z charakterystycznych typów naczyń kamiennych, tzw. pietra ollare¹⁰ (Giovanna Bucci); dział ten kończy się podsumowaniem rezultatów prac i sondáže w Comacchio (Sauro Gelichi, Diego Calao, Elena Grandi, Claudio Negrelli, Giovanna Bucci, Valentina Coppola, Claudio Capelli).

Tom *Genti nel Delta...* jest opatrzony bardzo bogatą bibliografią do poszczególnych działów, przypisaniami oraz licznymi ilustracjami. Pewną trudność w korzystaniu sprawia odrębna numeracja rycin dla każdego artykułu oraz tablic dla każdego z działów. Czasem trudno jest ustalić, do którego tekstu należy określić tablica.

Dwa lata po omawianej publikacji, w roku 2009, ukazała się praca *L'Isola del Vescovo. Gli scavi archeologici intorno alla cattedrale di Comacchio. The archaeological excavations nearby the Comacchio cathedral (Wyspa Biskupa. Wykopaliska wokół Katedry w Comacchio)* pod redakcją Saura Gelichiego. Jest to podsumowanie badań wykopaliskowych w Comacchio. Tom ten miał stanowić w zamierzeniu jedynie katalog wystawy o tym samym tytule, jaka odbyła się w roku 2009. Wystawę zorganizowało kilka instytucji zajmujących się ochroną patrymonium kulturowego: Wydział Nauk o Starożytności i Bliskim Wschodzie – Dział Archeologii, Zakład Archeologii Średniowiecza Uniwersytetu Cà Foscari w Wenecji, Gmina Comacchio, Konserwator Zabytków Archeologicznych Etrurii i Romanii. Były one wspomagane przez władze prowincji Ferrara oraz Regionu Emilia-Romagna. W odróżnieniu od omówionej poprzednio pracy zbiorowej, publikacja owa z jednej strony zawęża problematykę jedynie do kwestii archeologii wczesnego średniowiecza pewnej części miasta Comacchio, z drugiej zaś prezentuje znacznie większy zasób informacji uzyskanych drogą wykopaliskową.

Książka stanowi owoc współpracy urzędu konserwatorskiego Regionu Emilii-Romanii z zespołem badawczym Saura Gelichiego, studiującym od lat początki formowania się emporiów północnoadriatyckich, na podstawie źródeł archeologicznych uzyskanych w wyniku prac wykopaliskowych prowadzonych wokół katedry w Comacchio. Otwiera ją *Wstęp* Saura Gelichiego oraz Luigiego Malnatiego. Autorzy kładą nacisk na specyfikę prac na terenach lagun.

⁹ Jest to stan z roku 2005. Dane dotyczące wyników późniejszych wykopalisk zostały omówione w dalszej części recenzji.

¹⁰ Pietra ollare, to skała przeobrażona, alpejska, łatwa w obróbce. Por. A. Alberti, *Produzione e commercializzazione della pietra ollare in Italia settentrionale tra tardoantico e altomedioevo*, [w:] *I Congresso Nazionale di Archeologia Medievale, Pisa, 29–31 maggio 1997*, S. Gelichi red., s. 335–339; C. Malaguti, A. Zane, *La pietra ollare nell'Italia nord-orientale*, „Archeologia Medievale”, t. 26: 1999, s. 463–479; T. Mannoni, H.R. Pfeifer, V. Serneels, *Giacimenti e cave di pietra ollare nelle Alpi*, [w:] *La pietra ollare dalla preistoria all'Età Moderna, Atti del Convegno, Como 16–17 ottobre 1982, Como 1987*, s. 7–58.

Wykopaliska archeologiczne weszły do projektu rewaloryzacji przestrzeni miejskiej w obrębie placu przed katedrą w Comacchio. Badaniami objęto obszar najbardziej interesujący z punktu widzenia śladów wczesnośredniowiecznego osadnictwa. Rezultaty potwierdziły owe oczekiwania: udało się datować pierwsze osady na tym miejscu (2 poł. VI w.), aż po odkrycie wyjątkowego warsztatu produkcji szkła, pochodzącego z wieku VII, kiedy teren ten zasiedlono rzeczywiście na stałe. Po raz pierwszy uzyskano informacje odnoszące się do kształtu *episcopium* z wczesnego średniowiecza, aż po elementy dotyczące obrządku pogrzebowego społeczności grzebiącej zmarłych na cmentarzu przykościelnym. Podkreślono także nowe rezultaty w zakresie waloryzacji patrymonium archeologicznego tego terytorium.

Tom otwiera szkic Saura Gelichiego *L'Isola del Vescovo (Wyspa Biskupa)*, w którym omawiane są między innymi powody, które skłoniły do prowadzenia wykopalisk i studiów.

Ponieważ również i ta publikacja służyć miała jako uzupełnienie wystawy, teksty podzielono na sekcje: 1. Na piaszczystych wydmach, VI w.; 2. U początków osady, VII w., 3. Biskup, kościół, cmentarz, VIII–X w.; 4. Nowe przestrzenie, nowa zabudowa, XI–XII w., 5. Nieskończona współczesność, XIV w. do dzisiaj.

U schyłku okresu rzymskiego na niezamieszanych dotąd wydmach nadmorskich rozpoczął się proces kolonizacji, który doprowadził do powstania Comacchio. Historia osadnictwa wczesnośredniowiecznego rozpoczyna się tu od wzniesienia budynku o charakterze mieszkalnym na niezbyt stabilnej wysepce (tak zwanej barenie) na wodach laguny w pobliżu brzegu morza, które z czasem stale się oddalało z powodu zachodzących zmian geologiczno-klimatycznych. Powstanie budowli miało miejsce w końcu VI – początkach VII w. Odpowiada to czasom egzarchy Smaragdo¹¹, który według tradycji założył *castrum* w Comacchio. Najstarszy budynek mieszkalny był całkowicie drewniany, miał pionowe pale narożne, podłogi zaś wykonano z gliny.

Dane archeologiczno-geologiczne nie pozwalają na snucie domysłów o istnieniu w tym miejscu ufortyfikowanego centrum, jak przypuszczano dawniej. Sugestie takie uzasadniano ewentualną potrzebą wzniesienia tego rodzaju obiektu jako bizantyjskiej odpowiedzi na agresywną politykę longobardzkiego króla Agilulfa.

Ślady działalności produkcyjnej datowane są w tym miejscu na wiek VII. Podobnie jak w przypadku odkrycia pracowni szklarskiej na wyspie Torcello¹² na Lagunie Weneckiej, rodzi się pytanie, czy były one związane z potrzebami wynikającymi ze wznoszenia w pobliżu budowli kościelnej, czy też powstającej osady.

Nie jest bowiem wykluczone, że zarówno produkcja przedmiotów żelaznych, jak i szklanych służyła celom świeckim (w tym wyrób szklanych kielichów na handel). Gdy chodzi o wytwórczość szklarską, to zapewne mamy do czynienia z całym cyklem produkcyjnym, od tak zwanej fryty aż po wyroby finalne.

Jak się wydaje, najistotniejsze odkrycia przedstawione w publikacji oraz na wystawie dotyczą Comacchio jako wielkiego ośrodka – można powiedzieć bez przesady – światowego handlu.

To, co uderza w znaleziskach z wczesnej fazy Comacchio, to cechy wspólne dla emporiów północnoeuropejskich¹³, ale także dla osiedla na wyspie Torcello. W Comacchio nie natrafiono

¹¹ Patrycjusz bizantyjski, który piastował funkcję egzarchy Rawenny w latach 585–589 i 603–611. Wyróżnił się doprowadzeniem do pokoju z królem Longobardów Agilulfem w 605 r., i w ten sposób zapewnił Italii środkowej pokój na przeszło sto lat.

¹² *Torcello. Scavi (1961–1962)*, L. Leciejewicz, E. Tabaczyńska, S. Tabaczyński red., Roma 1977; *Torcello, Nuove Ricerche archeologiche*, L. Leciejewicz red., Roma 2000; L. Leciejewicz, *Italian-Polish research into the origin of Venice*, „Archaeologia Polona”, t. 40: 2002, s. 51–71.

¹³ Por. M. F. Jagodziński, *Truso. Między Weonodlandem a Witlandem*, Elbląg 2010; gdzie dalsza literatura. W dniach 27–29 marca 2009 r. w Comacchio odbyła się międzynarodowa konferencja *Da un mare all'altro. Luoghi di scambio nell'Alto Medioevo Europeo e Mediterraneo (Z jednego morza na inne. Miejsca wymiany we wczesnym średniowieczu Europy i Śródziemnomorza)*, materiały w druku.

na ślady założeń pierwszego emporium. Prawdopodobnie przykrywają je mury drugiej fazy katedry. Wszystko jednak wskazuje na to, że pierwsza konstrukcja o takim charakterze powstała już w wieku VIII.

Istnieje dokument, który mówi o pakcie dotyczącym podatków, zawartym w roku 715 lub 730 pomiędzy Longobardami (przez króla Liutpranda) a mieszkańcami Comacchio, w sprawie handlu wzdłuż Padu i jego dopływów; ci ostatni mieliby płacić w naturze (oliwie, *garum*¹⁴, przyprawach, ale przede wszystkim solą) za tranzyt lub przybicie do przystani.

Comacchio osiągnęło wysoką pozycję w handlu śródziemnomorskim. Jest ona znana głównie dzięki „Kapitularzowi Liutpranda”, ale również badaniom archeologicznym. Podstawowym bogactwem tego ośrodka były saliny, w których otrzymywano sól, sprzedawaną potem nawet w odległych miejscach. Ważny był również tranzyt towarów (przede wszystkim w amforach) z Adriatyku i całego Morza Śródziemnego w głąb lądu do miast longobardzkich. Podczas gdy Wenecja, która jako emporium handlowe zastąpiła później Comacchio, była w IX w. związana z kręgiem karolińskim, Comacchio w wieku VIII było ośrodkiem longobardzkim.

Autorzy opracowania bardzo przekonująco przedstawili towary, którymi handlowano, ich pochodzenie oraz to, co dla archeologii jest nieocenione – pojemniki do przewozu poszczególnych typów surowców i wyrobów. Tak więc oliwę, uzyskiwaną we wschodniej Egipcie i południowych Włoszech, przewożono w amforach; wino z Orientu, południowych Włoch oraz miejscowe – w amforach i beczułkach; przyprawy – pieprz z Orientu w amforach lub woreczkach; sól (uzyskiwaną na miejscu) przewożono w workach; *garum* z Orientu w amforach; ryby i inne morskie stworzenia w słonej zalewie, łowione na miejscu, w beczkach; jedwab z Orientu w belach i skrzyniach; kadzidło, olejki aromatyczne i mirrę z Orientu – w amforach i skrzyneczkach.

W wiekach VII–VIII Comacchio stało się potężnym emporium wczesnośredniowiecznego Adriatyku. Kontrolowało handel z jednej strony po Rawennę, z drugiej zaś Padem, aż do stolicy Longobardów Pawii. Do portu w Comacchio zawijały zarówno statki pełnomorskie, jak i płaskodenne łodzie.

Na uwagę zasługuje również część trzecia książki, w której zaprezentowano zagadnienia związane z architekturą sakralną, kultem i obrzędkiem pogrzebowym. Badania wykopaliskowe w otoczeniu dzisiejszej katedry pod wezwaniem św. Jana Kasjana ujawniły zmiany, jakie zaszły w zakresie funkcji obiektów wznoszonych tam w wieku VIII. Budowle, dawniej bez wątpienia o charakterze produkcyjnym, stają się elementami założenia kościelnego. Władze kościelne z biskupem Comacchio, którego obecność poświadczona jest począwszy od wieku VIII, były w stanie narzucić reorganizację przestrzenną tej części miasta, z wydzieleniem miejsca dla kościoła, placu (tak zwanego *Sagrato*) i cmentarza. Badania terenowe nie odsłoniły śladów pierwszej świątyni, ponieważ najprawdopodobniej kryją się one pod fundamentami obecnej katedry. Autorzy opracowania wskazują jednak na wysokiej klasy artystycznej detale architektoniczne oraz elementy wystroju pierwszej budowli, jak fragmenty ogrodzenia ołtarza (*plutea*), kapiteli, kolumn, baz, płytki posadzkowe, szklane kostki mozaikowe. Podkreślić należy obecność szklanych szybek okiennych, które umieszczano w ołowianych ramach. Wszystko to świadczy o bogactwie fundatora pierwszej katedry.

Na przykościelnym cmentarzu wczesnośredniowiecznym odsłonięto pochówki 28 osób dorosłych (w tym 10 płci męskiej i 15 żeńskiej, w 3 przypadkach nie udało się określić płci) i 9 dzieci. Większość zmarłych pogrzebano bez wyposażenia. Interesującą obserwacją stanowi stwierdzenie stosowania podkładki (poduszki?) pod głowę z materiałów organicznych. Większa część pochowanych wykazywała różne schorzenia zębów oraz ślady urazów.

Dalsza część opracowania dotyczy czasów katedry romańskiej z XI–XIII w., gdy przestało już istnieć emporium, zniszczone przez rosnącą w siłę Wenecję. Udało się odtworzyć plan katedry

¹⁴ Rodzaj skondensowanego sosu rybnego, bardzo popularnego już w starożytności.

romańskiej i elementy jej wyposażenia. W tym samym czasie miastu przybyły umocnienia, których nie posiadał dawny ośrodek.

Autorzy badań w zakończeniu dotyczącym współczesności wykorzystali znaleziska elementów zastawy oraz resztek pożywienia do rekonstrukcji zwyczajów przy stole oraz spożywanych potraw, posiłkując się przy tym obrazami znanych mistrzów. Wokół kościoła prawie do naszych czasów chowano zmarłych. Zbadano 93 pochówki dorosłych i 41 dzieci, wyposażane przede wszystkim w medaliki i różańce.

Taka forma opracowania doskonale zwieńcza kilkuletnie badania prowadzone w Comacchio. Na końcu zamieszczono krótką bibliografię oraz tablice z rekonstrukcjami rysunkowymi w formie wizualizacji poszczególnych faz rozwoju miasta.

Z porównania obu omawianych publikacji wynika, że założony program badań emporium w Comacchio zrealizowano bardzo konsekwentnie, uzyskując świetne wyniki wypełniające jedną z luk istniejących w zakresie badań nad wczesnośredniowieczną Italią¹⁵.

Tadeusz Baranowski

W niniejszym artykule przedstawiono wyniki badań archeologicznych prowadzonych w Comacchio w latach 1980-1985. W tym czasie odkryto i zbadano liczne pozostałości z epoki wczesnośredniowiecznej, w tym przede wszystkim pozostałości z osady, która została założona w VII wieku. Wskazano na liczne zmiany w planie miasta, które miały miejsce w tym czasie. Wskazano również na liczne pozostałości z osady, które zostały odkryte w tym czasie. Wskazano również na liczne pozostałości z osady, które zostały odkryte w tym czasie.

W tym czasie odkryto i zbadano liczne pozostałości z epoki wczesnośredniowiecznej, w tym przede wszystkim pozostałości z osady, która została założona w VII wieku. Wskazano na liczne zmiany w planie miasta, które miały miejsce w tym czasie. Wskazano również na liczne pozostałości z osady, które zostały odkryte w tym czasie. Wskazano również na liczne pozostałości z osady, które zostały odkryte w tym czasie.

W tym czasie odkryto i zbadano liczne pozostałości z epoki wczesnośredniowiecznej, w tym przede wszystkim pozostałości z osady, która została założona w VII wieku. Wskazano na liczne zmiany w planie miasta, które miały miejsce w tym czasie. Wskazano również na liczne pozostałości z osady, które zostały odkryte w tym czasie. Wskazano również na liczne pozostałości z osady, które zostały odkryte w tym czasie.

W tym czasie odkryto i zbadano liczne pozostałości z epoki wczesnośredniowiecznej, w tym przede wszystkim pozostałości z osady, która została założona w VII wieku. Wskazano na liczne zmiany w planie miasta, które miały miejsce w tym czasie. Wskazano również na liczne pozostałości z osady, które zostały odkryte w tym czasie. Wskazano również na liczne pozostałości z osady, które zostały odkryte w tym czasie.

¹⁵ W ostatnim czasie ukazał się artykuł stanowiący podsumowanie najważniejszych wyników badań w Comacchio: S. G e l i c h i, *Comacchio, nuove scoperte*, „Archeologia Viva”, 28:2009, nr 135, s. 32-39.